

ה ר ב ר א ם ה כ ה ן

קביעת רגע המוות והחובה לתרום אברים

א. הקדמה ■ חובת ההכרעה במחלוקת הפוסקים בהצלת נפשות ■ קביעת רגע המוות: הגדרת המוות על-פי חז"ל ועל-פי המדע; רגע המוות לפי חז"ל; עמדת הסוברים שהפסקת פעילות הלב היא הקובעת את רגע המוות ■ חובת ההצלה על-ידי תרומת אברים: האם יש מצווה לרפא?; חובת הצלה כשהחולה אינו נמצא לפנינו ■ איסור ניזול המת, איסור הנאה ממנו ואיסור הלנתו ■ סיכום ■ בשולי הדברים: תרומת אברים ותחיית המתים

הקדמה

לשם השתלת אברים מן המתים נדרשת הסכמת משפחת הנפטר. ניתן לחתום על כרטיס שמפיצה עמותת אדי¹ ובו מביע אדם את רצונו, כי לאחר מותו ישמשו אבריו להשתלה במידת האפשר. לחתימה זו שתי משמעויות עיקריות: ראשית, זוהי הצהרה שתקל על המשפחה להסכים לתרומת אברי הנפטר, ושמה אף תחייב אותה לזאת, שהרי "קיימא לן הלכה כרבי מאיר, דאמר: מצווה לקיים דברי המת" (כתובות ע ע"א). שנית, בעצם החתימה מגדיל החותם ומבסס את המודעות הציבורית לתרומת אברים, מה שיגדיל בוודאי את מספר התורמים. במאמר זה אבקש לבחון את השאלה, האם חלה חובה על

1 שהיא חלק מהמרכז הלאומי להשתלות, ראה www.adi.gov.il. בעת האחרונה נוספה אפשרות לחתום על כרטיס 'בלבבי', שמעלתו היא זו, שמי שחותם עליו מקבל את דעת הפוסקים, כי מות גזע המוח אינו מגדיר את מות האדם. לעקרונות תרומת האברים ונהליה לפי עמותת 'בלבבי' ראה bilvavi.co.il.

אדם לחתום על כרטיס אדי, שמשמעותה חובה להסכים מחיים לתרום את אבריו לאחר מותו?

אף-על-פי שהנושא דורש דיון רחב אנסה להעלות את יסודותיו להלכה ולמעשה, בהתאם למציאות הרפואית העכשווית. אדון בשלוש נקודות מרכזיות: א. קביעת רגע המוות. ב. חובת ההצלה על-ידי תרומת אברים. ג. איסורים הקשורים עם הליך תרומת אברים והשתלתם, כגון איסור ניוול המת, איסור הנאה ממנו ואיסור הלנתו.

חובת ההכרעה במחלוקת הפוסקים בהצלת נפשות

מרבן הבית יוסף (בהקדמה לבית יוסף) סבר במפורש כרמב"ם, שתכלית הלימוד היא להגיע להכרעה בפסיקת ההלכה:

ועלה בדעתי שאחר כל הדברים אפסוק הלכה ואכריע בין הסברות, כי זהו התכלית להיות לנו תורה אחת ומשפט אחד...

אמנם מרבן הבית יוסף הסתייג מהכרעה בראיות בכתבת חיבורו, אך מפורש מדבריו, שהסתייגות זו היא בדיעבד, "לפי שהיא דרך ארוכה" (שם). דהיינו, הבית יוסף, שקבע לעצמו את המטרה לעשות כל תורתנו תורה אחת, לא היה באפשרותו לקיים התכלית בכל מרחבי המצוות, אך בעיסוק בסוגיה ספציפית פשוט, לדעתו, שעל הפוסק לעמול "שנכריע דין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות" (שם).

על-פי יסוד זה, שיש ביכולת החכם להכריע, הורה החזון איש (שביעית, סימן כג, ס"ק א; יורה דעה, סימן קנ, ס"ק א) לכל אדם שילך אחרי רבו גם אם הרב מקל בשל תורה:

ונראה דהא דאמר דבשל תורה הלך אחר המחמיר אינו אלא בשאין אחד מהם רבו, אבל אחד מן החכמים הוא רבו הלך אחריו אף להקל, ומיקרי רבו כל שהוא קרוב לו ושומע שמועותיו תמיד ברוב המצוות... ודין זה בין בחיי החכם ובין לאחר מותו כל שידועות הוראותיו והלכותיו מפי תלמידיו או מפי ספריו, והינם רשאים להלך אחר רבם אף להקל בשל תורה, ואפילו החולקים עליו הם הרבים, כל זמן שלא היה מושב בית דין ודנו זה כנגד זה² והכריעו את ההלכה...

2 עיין בית יוסף, חושן משפט, סוף סימן יג, שהביא את תשובות הרשב"א. כי דין רוב נאמר רק מתוך משא ומתן, ועיין בספר גט פשוט, כללים, כלל א, שהאריך להוכיח שאין דין רוב ספרים אלא רק רוב במשא ומתן.

קביעת רגע המוות והחובה לתרום אברים

בהלכה יש תחומים שבהם אפשר להכריע על דרך ההחמרה. ידועה האמירה, המצויה כבר בראשונים: "המחמיר תבוא עליו ברכה". במאמר זה איני רוצה לדון ביחס שבין כלל זה לכלל "כוחא דהיתרא עדיף", ברם ברור, שהשימוש בכלל "המחמיר תבוא עליו ברכה" נובע מאי־יכולת להגיע להכרעה מוחלטת. עם זאת, כאשר ביכולתנו להגיע להכרעה, כלל זה אינו רלוונטי ואף אינו לגיטימי לשורת הדין. במציאות של היעדר יכולת להכריע ישנו הכלל, המובא בברייתא במסכת עבודה זרה (ז ע"ב):

ת"ר: הנשאל לחכם וטימא - לא ישאל לחכם ויטהר, לחכם ואסר - לא ישאל לחכם ויתיר; היו שנים, אחד מטמא ואחד מטהר, אחד אוסר ואחד מתיר, אם היה אחד מהם גדול מחבירו בחכמה ובמנין - הלך אחריו, ואם לאו - הלך אחר המחמיר; ר' יהושע בן קרחה אומר: בשל תורה הלך אחר המחמיר, בשל סופרים הלך אחר המיקל. א"ר יוסף: הלכתא כרבי יהושע בן קרחה.

הברייתא עוסקת בשואל ולא בדרכי ההכרעה של החכם. ברור שחכם, המגיע לידי הכרעה, גם בשל תורה, ביכולתו - וממילא זו חובתו - להכריע כפי המסקנה שאליה הגיע בעולם הראיות.³ וכך מפורש ברמב"ם (משנה תורה, ממרים, פרק א, הלכה ה):

שני חכמים או שני בתי דינין שנחלקו שלא בזמן הסנהדרין או עד שלא היה הדבר ברור להן, בין בזמן אחד בין בזה אחר זה, אחד מטהר ואחד מטמא אחד אוסר ואחד מתיר אם אינך יודע להיכן הדין נוטה, בשל תורה הלך אחר המחמיר בשל סופרים הלך אחר המיקל.

הרמב"ם דיבר רק במקרה ש"אינך יודע להיכן הדין נוטה"; משמע, כשאתה יודע להיכן הדין נוטה ביכולתך להקל גם בדאורייתא, שהרי בידיעתך להיכן הדין נוטה שוב אין כאן ספק. יש להוסיף ולציין, שהרמב"ם לא צמצם רק לחכם את הידיעה להיכן הדין נוטה.

כאמור, יש תחומים שבהם ניתן ללכת בדרך ההחמרה, ברם כאשר עוסקים בדיני ממונות, חומרא לאחד הוא קולא לשני וחמור מזה איסור גזל. אכן, בתחומים רבים בהלכה, החמרה מתוך התייחסות למישור אחד פוגעת במישור אחר. כך, למשל, בפיקוח נפש בשבת, בהלכות נידה, בהיתר עגונות, ובמיוחד בנדון דידן, כשמורה ההוראה נמצא במתח בין "לא תעמוד על דם רעך" ל"לא תרצח". על תחומים אלו נאמר בגמרא (יבמות קט ע"ב):

3 עיין במאמרו של הרב יצחק שילת "קביעת רגע המוות לצורך השתלת אברים" קביעת רגע המוות 277 (מהדורה שנייה מורחבת, הרב מרדכי הלפרין עורך, התשס"ח), שגם הוא פותח את מאמרו בהבאת דברי הרמב"ם בהלכות ממרים, ואת דברי החזון איש. אף־על־פי־כן הבאתי את הדברים בשל מספר תוספות, שנלענ"ד חשובות הן ביחס לדרך הפסיקה בשאלות מסוג זה.

דאמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: לעולם יראה דיין עצמו כאילו חרב מונחת לו בין יריכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו, שנאמר: (שיר השירים ג') הנה מטתו שלשלמה ששים גבורים סביב לה מגבורי ישראל וגו' מפחד בלילות, מפחד של גיהנם שדומה ללילה.

כאשר יצאו כמה מגדולי ירושלים נגד כמה פסקים של הגרש"ז אויערבך זצ"ל בענייני פיקוח נפש כתב הגרש"ז אויערבך תשובה (שו"ת מנחת שלמה, חלק א, סימן ז) ובתחילתה ציין:

אולם בדברים הנוגעים לפקו"נ אין חולקים כבוד, ואנכי בעניי על משמרת אעמודה שכנים הם הדברים וכן ראוי להורות, אשר על כן הנני לבאר טעמי הדברים ומתוך כך יתבארו בע"ה עוד דברים חשובים הנוגעים לפיקוח נפש.

לפי החזון איש, ודאי שזכותם וחובתם של התלמידים ללכת אחרי גדולי רבניהם, שהגדירו מוות מוחי פמותו של אדם, וביניהם הגר"מ פיינשטיין זצ"ל, הגר"ש ישראלי זצ"ל, הגר"ש גורן זצ"ל, הגר"א שפירא זצ"ל, הגר"מ אליהו זצ"ל, הרב עובדיה יוסף זצ"ל, ועוד גדולים. אולם הדיון אינו רק על התלמידים, אלא גם על דרכי הפסיקה של הפוסקים, הנרתעים מלהיכנס לשאלה כה חמורה, הגובלת באיסורי "לא תרצח" מחד ו"לא תעמוד על דם רעך" מאידך. על מורי ההוראה חלה החובה, במידת היכולת, להכריע מתוך עולם הראיות ולעשות כל שביכולתם, שהכרעתם בפועל לא תהיה בדרך של "שב ואל תעשה עדיף" מפני שלא הגיעו להכרעה עקרונית; שהרי כאמור, במקרה זה, "שב ואל תעשה" הוא כמעט "קום עשה" של פגיעה בחיוב ההלכתי והמוסרי "לא תעמוד על דם רעך".

הרה"ג שלמה דיכובסקי שליט"א, באיגרת פרישה שכתב לרעיו הדיינים,⁴ הרחיב בנקודה זו:

חז"ל אמרו שדיין צריך לראות את עצמו כאילו גיהנם פתוחה לו מתחתיו (סנהדרין דף ז.ז.). לשון הרמב"ם: "לעולם יראה דיין עצמו כאילו חרב מונחת לו על צוארו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו". יש כאלו שהם ענווים וצדיקים וכאשר שומעים שהגיהנם מתחתיהם, אז הם בורחים כמטחוי קשת, בכדי שלא לבוא לידי סכנה. לא לזה התכוונו חז"ל. כפי שהדיין אינו יכול לברוח מן החרב המונחת על צוארו, כך אינו יכול לברוח מן הגיהנם. המשמעות הנכונה היא שדיין צריך להיות מוכן להכנס לגיהנם ולהפגע בחרב, בגלל פסקי הדין. הוא צריך לקחת אחריות ולקחת סיכונים, גם אם יש חשש שיפול פנימה. כאשר אדם במלחמה, הוא אינו יכול ללכת על בטוח. ה"מנחת חינוך" אומר שבמלחמה - כולל מלחמת

4 הרב שלמה דיכובסקי "דרך השיפוט הראויה בבתי הדין הרבניים" תחומין כח 19 (התשס"ח).

קביעת רגע המוות והחובה לתרום אברים

רשות - אין את ההלכות של פקוח נפש, כי זו המלחמה. מי שחושש מפקוח נפש הוא בכלל הירא ורך הלבב, ואינו יכול ללכת להלחם. ומי שהוא ירא ורך לבב, אינו יכול להיות דיין.

על-כן, אף שמדובר בסוגיה של פיקוח נפש, הרי "אין לו לדיין אלא מה שעניו רואות", ואם אפשר להגיע להכרעה, חובה היא לפסוק ללא חת. על זאת, תוך עיסוק בדין "אין לו לדיין אלא מה שעניו רואות", הביאה הגמרא את הציווי "לא תגורו מפני איש".⁵

קביעת רגע המוות

חז"ל מלמדים אותנו על ערך חייו של האדם ומתוך כך - את החובה לשמור עליהם, שהרי "בחיים בחר האל הטוב להיטיב לברואיו".⁶ עד כדי כך גדול ערך זה, שאפילו על חיי שעה חייב האדם לשמור וככל פיקוח נפש גם פיקוח חיי שעה דוחה את כל המצוות כולן.⁷ כך מפורש בסוגיית פיקוח נפש הדוחה שבת (משנה, יומא ח, ז; בבלי, שם, פה ע"א):

מי שנפלה עליו מפולת... מצאוהו חי - מפקחין, ואם מת - יניחוהו... מצאוהו חי מפקחין. מצאוהו חי פשיטא! - לא צריכא, דאפילו לחיי שעה.

ממילא, כיוון שאף חיי שעה נחשבים חיים, האפשרות לקחת אברים חיוניים הינה רק מן המת.

ראשית, הבריור הנצרך לסוגייתנו הוא קביעת רגע המוות, שלאחריו יהיה באפשרותנו ליטול מגופו של הנפטר, שהרי אם פתיל חייו טרם נקטע, ואפילו אם פתיל זה אינו אלא לחיי שעה בלבד, הרי שבפגיעה בגופו נעבור על איסור רציחה החמור, המפורש בעשרת הדברות: "לא תרצח", שאפילו בני נח נצטוו עליו (בראשית ט, א, ו): 'וַיִּבְרָךְ אֱלֹהִים אֶת נֹחַ וְאֶת כָּנָיו וַיֹּאמֶר לָהֶם... שִׁפְךְ דַּם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ כִּי בְּצַלְם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם".

הגדרת המוות על-פי חז"ל ועל-פי המדע

לשאלת הגדרת המוות יש לכאורה שתי דרכים הזקוקות לבירור: א. ניסיון הגדרה על-פי העולה ממקורות חז"ל. ב. ניסיון הגדרה על-פי העולה מעולם הרפואה.

5 עיין סנהדרין ו ע"ב. ועיין לקמן בה"ש 17 בסיפור על הגר"מ אליהו.

6 מוסר אביך, פרק ג, פסקה ג.

7 כמוכן, מלבד ג' עברות שאינן נדחות מפני פיקוח נפש וכו'.

אלא שההגדרה על-פי חז"ל לכאורה לוקה בחסר, כיוון שיש מציאויות - בנדון דידן הן פיזיולוגיות - הגלויות בימינו, ואילו בזמן הגמרא לא היו דברים אלו גלויים וידועים. יש לציין: אילו היה מדובר בגזירה, או בתקנה, המבוססת על נקודת הנחה בניתוח המציאות - הנחה שיייתכן כי אינה עולה בקנה אחד עם הידוע למדע המודרני העכשווי - שמא היינו אומרים, שעל אף שנתבטל הטעם לא בטלה התקנה או הגזירה, וכן לו היה מדובר בעיקרא דדינא המפורש בכתובים וכו'. אולם כאן מדובר בפרשנות הדין, דהיינו, איסור הרציחה המפורש בעשרת הדיברות: "לא תרצח", ולכן נדרשה הגדרת החיים, שבנטילתם עוברים על האיסור; ופשוט, שלגבי חז"ל, הגדרה זו התבססה על הבנת האורגן - גוף האדם ותפקודיו - כפי שהיה ידוע להם. ממילא, אם הבנה זו אינה עולה בקנה אחד עם הידוע לרופאי זמננו, פשוט שההגדרה שהייתה אינה רלוונטית עוד.

ראיה לזה ניתן להביא מדין פיקוח נפש, הדוחה איסור אכילה ביום הכיפורים. המשנה (יומא ח, ה) אומרת מפורשות, ששאלת פיקוח הנפש, דהיינו שמירת החיים, נבחנת על-פי הרופאים: "חולה מאכילין אותו על פי בקיאיין ואם אין שם בקיאיין מאכילין אותו על פי עצמו עד שיאמר די". וכותב הרמב"ם בפירושו על המשנה (שם): "ובקיים, הם המומחים, ר"ל כאן מומחי הרופאים".

מאידך, גם הדרך השנייה אינה אפשרית לחלוטין, משום שאין בכוחם ובסמכותם של הרופאים אלא לתת את המידע הרפואי הטכני, אך לא להגדיר פילוסופית, או משפטית, את ההשלכות ואת המשמעויות של המידע. דהיינו, לא כל סימני חיים ביולוגיים מכוננים הגדרת חיים של האורגן-האדם, שהרי גם אחרי קבורתו של האדם יש תאי גוף ורקמות שעודם חיים.

יוצא אפוא, שתפקיד הרופאים להגדיר מה חי בגוף, ועל יסוד המידע הזה עלינו להגדיר את בסיס החיים, דהיינו, לענות על השאלה, מה הופך את האדם לצלם אלוקים, שבפגיעה בו עוברים על דברי ה' לנח (בראשית ט, ו): "שִׁפְךָ דַם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ כִּי בְצַלְם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם".

הגדרת הקו המפריד בין חיים למוות אינה אלא בסמכות אנשי ההלכה על-פי המשפט, האתיקה ועולם ההלכה האלוקי.

אמנם ממקורות חז"ל ניתן להסיק את העקרונות, אך היישום, הכרחי שיעשה לאור הממצאים הרפואיים - "על פי בקיאיין... ר"ל כאן מומחי הרופאים" (רמב"ם, שם).

כיוון שכך, דומני כי הדרך להגיע לוודאות בקביעת זמן המיתה מורכבת משלושה שלבים:

קביעת רגע המוות והחובה לתרום אברים

- א. לברר את המציאות; דהיינו, לברר את תפיסת מדע הרפואה לגבי משמעויות השלבים השונים בחדלון חייו של האדם (מוות מוחי ומוות לבבי - קרדיו-פולמונרי).
- ב. לברר את תפיסתם של חז"ל כשלעצמה ולאחר מכן לנסות ולהשוות בינה ובין הידוע לנו לאור השלב הקודם.
- ג. לדחות את דעות המתנגדים.

רגע המוות לפי חז"ל

במאמר זה איני עוסק בהגדרות הרפואיות של המוות המוחי. על כך נכתבו מאמרים רבים בידי רופאים ומלומדים⁸ ולא אתגדר במלאכת חבריי. רק אציין, שהסכמת כלל הרופאים היא, שהמוות המוחי, דהיינו מות גזע המוח, הוא בלתי-הפיך, ואחריו אין אפשרות לנשימה עצמונית.

במקורותינו אנו מוצאים לכאורה שני פרמטרים אפשריים להגדרת האדם כחי: הנשימה, הקשורה למוח, והדופק, שמקורו בדפיקות הלב. הנשימה קשורה לאוויר, לרוח, והדם קשור ללב, שפעילותו מזרימות ומעבירות את הדם בכל הגוף.

ידועים דברי אונקלוס על הפסוק, "וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָן מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" (בראשית ב, ז): מהו "לנפש חיה" - "לרוח ממללא".

וכן מפורש מהגמרא (יומא פה ע"א) על המשנה ביומא (ח, ז):

מי שנפלה עליו מפולת ספק הוא שם ספק אינו שם ספק חי ספק מת ספק עובד כוכבים ספק ישראל מפקחין עליו את הגל. מצאוהו חי מפקחין עליו ואם מת יניחוהו.

תנו רבנן: עד היכן הוא בודק? עד חוטמו, ויש אומרים: עד לבו... נימא הני תנאי כי הני תנאי, דתניא: מהיכן הולד נוצר - מראשו, שנאמר (תהלים עא) ממעי אמי אתה גוזי ואומר (ירמיהו ז) גזי נזרך והשליכי. אבא שאול אומר: מטיבורו, ומשלח שרשיו אילך ואילך. אפילו תימא אבא שאול, עד כאן לא קא אמר אבא שאול התם - אלא לענין יצירה, דכל מידי ממציעתיה מיתצר. אבל לענין פקוח נפש - אפילו אבא שאול מודי דעקר חיותא באפיה הוא, דכתיב (בראשית ז) כל אשר נשמת רוח חיים באפיו. אמר רב פפא: מחלוקת ממטה למעלה, אבל

8 ראה למשל הספר קביעת רגע המוות, לעיל בה"ש 3.

ממעלה למטה, כיון דבדק ליה עד חוטמו - שוב אינו צריך, דכתיב כל אשר נשמת רוח חיים באפיו.

נמצאנו למדים, שלכולי עלמא - אם אין נשימה אין חיים וממילא, "כיון דבדק ליה עד חוטמו - שוב אינו צריך". דהיינו, אפילו אם ליבו פועם אין בכך כלום. יתר עליכן, יש לציין כי גרסת הגמרא - "עד לבר" - היא גרסת רש"י (שם, ד"ה הכי גרסינן), אך לעומתו הר"ח (שם, ד"ה ת"ר), הרי"ף (שם, דף ה ע"א מדפי הרי"ף) והרא"ש (שם, פרק ח, סימן טז) גרסו: "עד טבורו" וכן גרסת כל כתבי היד המצויים בידינו (ראה דקדוקי סופרים על אתר). וכן נראית הגרסה לאור המשך הגמרא (שם): "נימא הני תנאי כי הני תנאי, דתניא: מהיכן הולד נוצר... אבא שאול אומר: מטיבורו". ופשוט שבדיקת הטבור אינה בדיקת הדופק, אלא בדיקת מערכת הנשימה על-פי עליית הסרעפת. ממילא יוצא, כי אין לנו אלא בדיקה אחת והיא של מערכת הנשימה, אם עלידי בדיקת הטבור ואם עלידי בדיקת החוטם של האדם.

וכן נפסק ברמב"ם (משנה תורה, שבת, פרק ב, הלכה ט) ובשולחן ערוך (אורח חיים, סימן שכט, סעיף ד), שכיוון שנעתקה נשימתו של האדם (ללא תוספת תנאים) אין מחללים עליו את השבת. וכיוון שקיימא לן, שאפילו על ספק פיקוח נפש מחללים את השבת (כעולה מהסוגיה עצמה, שם), פשוט שלהלכה, היעדר הנשימה כשלעצמה מגדיר את רגע המוות ומרגע זה, להלכה ולמעשה אין דין פיקוח נפש.⁹

כן מצינו בשו"ת חתם סופר (יורה דעה, סימן שלח):

...ונחזי אנן הנה בלי ספק כשאמרה התורה כי יהי באיש חטא משפט מות והומת וכו' לא תלין וכו' כי קבור תקברנו והעובר על זה בשום מת עובר על עשה ול"ת ע"כ אז נמסר לנו שיעור מיתה אולי הי' אז מסורת מבעלי טבעיים הראשונים אעפ"י שנשכח מרופאי זמנינו ועליהם סמכו חז"ל בהרבה ענינים מעניני התורה כמבואר פר"ע פ"ה ע"א וסמכו אקרא לא תסיג גבול ריעך אשר גבלו ראשונים או אם לא היה להם מסורת מהטבעיים ע"כ קבל מרע"ה השיעור מהלכה למשה מסיני או שסמכו עצמן אקרא כל אשר רוח חיים באפו דהכל תלוי בנשימת האף וכמבואר ביומא פ"ה ע"א ופסקו רמב"ם וטוש"ע...

9 ראה לקמן ליד ציון ה"ש 13, שבדרך זו הלך הגר"ש גורן.

עמדת הסוברים שהפסקת פעילות הלב היא הקובעת את רגע המוות

אמנם יש שלמדו מהמשך דבריו של החתם סופר, שעל אף שתלה החיים בנשימה, התנה את קביעת רגע המוות גם בהפסקת הדופק, כפי שעולה לכאורה מהמשך דבריו שם:

אבל כל שאחר שמוטל כאבן דומם ואין בו שום דפיקה ואם אח"כ בטל הנשימה אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת...

דהיינו, הפסקת הנשימה קובעת את מיתת האדם בשני תנאים: הראשון - שיהא "מוטל כאבן דומם", והשני - "ואין בו שום דפיקה". ולמדנו מדבריו, שהפסקת הנשימה היא סוף חיותו של האדם וזהו אחר הפסקת הדפיקה (לכאורה דפיקות הלב).

וכן הסיק הגרא"י ולדינברג (שו"ת ציץ אליעזר, חלק יז, סימן סו), דהיינו, מה שאמרו חז"ל, שהכל תלוי בנשמת רוח החיים שבאפיו:

"הנה המכוון האמיתי של חז"ל בזה הוא לחומרא, כשזה בא לאחר שדפיקת הלב נפסקה [ר"ל: צריך גם הפסקת הדופק וגם הפסקת הנשימה], וכך מבאר בהדיא רש"י ז"ל ביומא שם וז"ל: ומר אמר עד חוטמו דזימנין דאין חיות ניכר בליבו וניכר בחוטמו עכ"ל, וזה שאמרנו בגמ' שם שממעלה למטה כיון דבדק ליה עד חוטמו שוב אינו צריך הוא מפני דתלינן דמסתמא גם אין כבר חיות בלב.

אלא שעל דברים אלו כתב הרב יצחק שילת:¹⁰

אך אחר בקשת המחילה הרבה, דברים אלה מופרכים מן המציאות, כי אם אין דופק לא יכולה להיות נשימה, וא"כ לא שייך להוסיף את הפסקת הנשימה "לחומרא". ולפי הבנת ה'חכם צבי' ברש"י, שהרא"י ולדינברג מביאה בהמשך דברו, כבר הוראינו לדעת שאין ראייה שצריך גם הפסקת הדופק.

10 הרב שילת, לעיל בה"ש 3, בעמ' 285. קודם דבריו אלו, פורח הרב שילת את ההבנה, שרש"י סבר דבעינן הפסקת דפיקות הלב: "דמר אמר בליבו יש להבחין אם יש בו חיות שנשמתו דופקת שם... " (רש"י, יומא פה ע"א, ד"ה הכי גרסינן), ומבאר הרב שילת, כי מה שאמר "שנשמתו דופקת שם" - הכוונה 'נשימתו', דהיינו, בדיקת התרוממות החזה. יש לציין, שגם אם נבאר את רש"י כחכם צבי (שו"ת חכם צבי, סימן עז, מצוטט להלן) ודעימיה - דהיינו, שמצינו ברש"י התייחסות לבדיקת פעימות הלב לצורך קביעת הפסקת חיותו של האדם - הרי גם לרש"י, מסקנת הסוגיה (יומא, שם) היא שלכולי עלמא: "ממעלה למטה, כיון דבדק ליה עד חוטמו - שוב אינו צריך, דכתיב כל אשר נשמת רוח חיים באפיו". ממילא בדיקת הלב אולי נותנת אפשרות לגלות אם יש חיים, אך בהכרח אינה תנאי לקביעת רגע המוות. קביעה זו ניתנת בלי התייחסות לקיומן, או להיעדרן, של פעימות הלב, שהרי "כיון דבדק ליה עד חוטמו - שוב אינו צריך" (שם).

את דברי החתם סופר יש להבין כהסברו של הרב שילת¹¹ - שהם עוסקים בסדר הבדיקות ולא בקריטריונים לקביעת רגע המוות - ולא כדברי הרב הלפרין¹², שהעלה אפשרות דחוקה להסבר דברי החתם סופר, כי הפסקת הנשימה יכולה להיות לאחר הפסקת הדופק, ורק אז ייקבע המוות.

הגר"ש גורן, בעסקו בסוגייתנו - או כלשונו: "גבול החיים והמוות"¹³ - סובר כי בפשטות אין לנו במקורותינו, דהיינו התלמוד, הרמב"ם והשולחן ערוך, אלא הקביעה כי "הפסקת הנשימה באף היא גבול בין החיים למות. כך שעל פי ההלכה הברורה כאשר נפסקת הנשימה באף נחשב האדם כמת לכל דבר... מבחינה ביולוגית פירוש הדבר, שמותו הבלתי הפיך של המח מהווה מבחינת ההלכה גם מותו של האדם...". אלא שבהמשך דבריו מתערערת פשטותו לאור העולה להבנתו מתשובת החתם סופר, אשר לפיה, שמא היעדר כל דופק הוא תנאי להגדרת המוות. אלא שלאחר ביאורו של הרב שילת את דברי החתם סופר - שלא הזכיר את בדיקת הדופק אלא כבדיקה ולא כתנאי להגדרת המוות - ממיילא אין בחתם סופר כדי לערער על העולה בפשטות ממקורותינו. כמוכן יש לציין, שגם ללא ביאורו של הרב שילת את דברי החתם סופר נשאר הגר"ש גורן איתן בדעתו, כי אין להתנות את המוות בהיעדר מוחלט של דופק, אלא שבסוגיה סבוכה זו טוב להסיר כל קושי ודוחק בפסיקה ולהגיע לוודאות גדולה ככל שניתן.

מקור מרכזי נוסף, שלכאורה עולה ממנו כי עיקר החיים תלוי בלב, הוא תשובת החכם צבי (שו"ת חכם צבי, סימן עז):

...והאברים א"א להם להיות חיים וניזונים בלתי כח החיוני ונפש החיים אשר בלב משכנה... וז"ל הזוהר פ' שלח לך: "ת"ח כד ברא קב"ה בר נש בעלמא אתקין ליה בגוונא עילאה יקירא ויהיב ליה חילא ותוקפא באמצעייתא דגופא דתמן שרי' ליבא דהוא תוקפא ומזונא דכל גופא ומתמן איתזן כל גופא וכל אינון שייפי דגופא מתמן אתזנו והא לבא אחיד ואתקף באתר עילאה דלעילא דאיהו מוחא

11 ראה הרב שילת, לעיל בה"ש 3, בעמ' 286, הערה 8.

12 הרב מרדכי הלפרין העיר (בהערות העורך על מאמרו של הרב שילת, שם) על טענת הרב שילת, שאינה הכרחית, שהרי בתשובת החתם סופר יש תיאור של הפסקת הדופק, שרק לאחריו מפסיקה הנשימה; ואכן אפשר שעל אף שהפסיק הלב לפעום ממשיכה הנשימה, כגון במקרה של דום-לב פתאומי, ש"עדיין פעולת הנשימה נמשכת זמן קצר עד שהעדר אספקת חמצן לשרירי הנשימה, או למרכז הנשימה בגזע המוח, יביאו להפסקתה", ממיילא ניתן לפרש, שהחתם סופר העלה את החשש המציאותי לקיום חיים כל עוד לא הפסיקו פעולות הנשימה והלב כאחד. אלא שנלע"ד שאין להעמיד את החתם סופר לאור מציאות דחוקה זו, כיוון שהנשימה הזו אינה אלא כפרכוס זנב הלטאה, שעל אף קיומו נקבע המוות כעולה מהמשנה באהלות (א, 1). ממיילא נלע"ד כי אין לפרש את החתם סופר אלא כדרכו של הרב שילת.

13 הרב שלמה גורן תורת הרפואה (התשס"א), בעמ' 81.

קביעת רגע המוות והחובה לתרום אברים

דרישא דשרי לעילא ואחיד ביה ודא אתקשר בדא כגוונא דא אתקין עלמא קב"ה ועביד ליה חד גופא ואתקין שייפי דגופא סחרני' דלכא ולכא שרי באמצעייתא וכל גופא וכל אינון שייפין אתזנו מההוא לכא דהוא תקיפא דכולא וכלא ביה תליין וההיא לכא אתקשר ואתאחד במוחא עילאה דשריא לעילא", עכ"ל הצריך לעניינינו. ובפ' ויקהל ע"פ קחו מאתכם תרומה כל נדיב לבו ז"ל: "ת"ח בשעתא דב"נ שוי רעותי' לגבי פולחנא דאמרי' ההיא רעותא סליק בקדמיתא על לכא דאיהו קיומא ויסודא דכל גופא" עכ"ל. הרי מפורש בדברי הזהוה"ק שכל תוקף וכח וחיל של הגוף הוא תלוי בלב ושממנו כל אברי הגוף בכללו ניזונין, א"כ יחוייב שבהרגשת הלב איזה חולי שממנו ימק ויתמסמס שכל האברים ירגישו וימקו וימסו ואיך יתכן בעולם שיגיע חולי הלב עד שיתמסמס וימק כולו מבלי השאיר ממנו שום רושם בעולם והאברים שלמים ובריאים ושמנים... ודאי זה נמנע. והרב האלקי כמוהר"ר יצחק לוריא זצוק"ל אשר רוח אלקים דבר בו הסכים למה שהוא מפורסם לכל אנשי העולם שהלב הוא משכן לנפש החיונית והוא המת באחרונה אחרי מיתת כל האברים הרחוקים והקרובים אליו ופירש בזה דברי נביאי בית אל וכמ"ש בשמו הגאון הגדול מהרי"ט ז"ל ושורשו בזהוה"פ' נשא בהגידו ענין המיתה...

לפי תשובה זו של החכם צבי, החיים תלויים לכאורה בלב וממילא הגדרת רגע המוות לא תתאפשר כל עוד קיימות דפיקותיו. קביעה זאת הייתה בסיס איתן לחלק מהפוסקים (בעיקר בדור הראשון, שהוצרך לעסוק הלכה למעשה בשאלה כבדה זו)¹⁴ אשר שללו את הגדרת המוות המוחי כמותו של אדם, והם תמכו את יתדותיהם באותה התשובה. מכיוון שהיא משופעת במקורות רבים מן הזוהר ומהאר"י יש בה לכאורה כדי לצנן את הוודאות שבקביעת המוות המוחי כמותו של אדם.

יתר על-כן, ניתן לומר שלא רק המתנגדים להכרעה, כי מוות מוחי הוא מותו של אדם, אלא אפילו המתירים, שבסופו של בירור הכריעו כי אכן, מוות מוחי הוא מותו של אדם, ראו בתשובת החכם צבי משוכה העומדת בפני אותה ההכרעה. על-כן אנסה לברר ולהוכיח, שתשובת החכם צבי אינה סותרת את ההכרעה הזאת.

המעייין בתשובת החכם צבי יראה כבר מהשאלה, שהיא לא עסקה אלא בגדר חייה של התרנגולת. יתר על-כן, המדקדק יראה שאין בדברי החכם צבי לטעון, כי בדפיקות הלב מוגדרים החיים, אלא שבהיעדר דפיקות הלב אין חיים. וכן הוא במקורות שהביא החכם

14 שו"ת ציץ אליעזר (חלק יז, סימן סו; חלק יט, סימן נג; חלק כא, סימן כח); שו"ת שבט הלוי, חלק ז, סימן רלה; שו"ת משנה הלכות, חלק ז, סימן רפו, ועוד.

צבי - שכל שנאמר בזוהר הוא שהלב מחיה את הגוף, אך לא שהוא גדר החיים. אכן, לגבי נקודה זו ברי שדברי החכם צבי, המבוססים על דברי הזוהר והאר"י, הם פשוטים ביותר, דהיינו, שבלא לב לא ניתן לחיות. עוד יש לדייק, שהאר"י לא אמר אלא "שהלב הוא משכן לנפש החיונית", דהיינו, לא שהוא הנפש כי אם "משכן" לנפש.

יש לציין, דאי לא נימא הכי קשה על דבריהם ממשנה (אהלות א, ו) מפורשת:

אדם אינו מטמא עד שתצא נפשו ואפי' מגוייד ואפי' גוסס זוקק ליבום ופוטר מן היבום מאכיל בתרומה ופוסל בתרומה וכן בהמה וחייה אינן מטמאין עד שתצא נפשם הותזו ראשיהם אף על פי שמפרכסים טמאין כגון זנב של לטאה שהיא מפרכסת.

מפורש יוצא, שמי שחתכו את ראשו הרי הוא כמת וזאת על אף שידוע שהלב ממשיך לדפוק.

הגר"מ פיינשטיין זצ"ל¹⁵ והגר"ש גורן זצ"ל קבעו את רגע המוות כמות גזע המוח, כפי המקובל ברפואה המודרנית, וממילא לשיטתם מתאפשרת השתלת אברים, התלויים בהגדרת המוות המוחי, כגון לב, כבד וריאות. דרך זו נקטה גם ועדת ההשתלות של הרבנות הראשית בשנת תשמ"ה. בראש הוועדה, שמונתה בידי הרבנים הראשיים הגר"א שפירא זצ"ל והגר"מ אליהו זצ"ל, ישב הגר"ש ישראלי זצ"ל ולצידו הגר"ן גולדברג, הרב ד"ר מרדכי הלפרין שליט"א ועוד רבנים ורופאים.¹⁶ ידוע לנו שהגר"מ אליהו, בסוף ימיו, פסק ביחס למוות מוחי של ילדה, כי מוות מוחי הוא מוות והתיר השתלת אבריה,¹⁷ אלא שהוועדה התנתה את ההיתר להשתלת אברים בכך, שבעת קביעת המוות המוחי יישב תלמיד חכם שיפקח על הדבר.

15 לדין בשאלה מה הייתה דעתו של הרב פיינשטיין ראה קביעת רגע המוות, לעיל בה"ש 3, בעמ' 220-238.
16 ראה "החלטת מועצת הרבנות הראשית לישראל בנושא ההשתלות" קביעת רגע המוות, לעיל בה"ש 3, בעמ' 310-322.

17 בדברי הספד על הגר"מ אליהו כתב תלמידו הרב מנחם בורשטיין: "כפעם אחרת באתי לדבר עם הרב בעניין היישום המעשי של תרומת אברים, אחרי שעות רבות של דיונים הלכתיים מעשיים במהלך השנים והעובדה שמידי שנה מתים מעל שמונים איש בגלל מחסור בתרומות אברים, הרב הדגיש בפני שאין שום אפשרות של יישום מעשי של התרומות אלא אם כן רב יישב ברגע קביעת המוות המוחי - כדוגמת הפיקוח ההלכתי לטיפול פוריות שהוא יזם ובנה במכון פוע"ה. אמרתי לרב שחלק מהרופאים לא יסכימו לקבל תנאי זה ורואים בזה פגיעה אישית. הרב נענה ואמר לי: 'אינני מבין, זאת ההלכה'. המשכתי והעליתי את הבעיה השנייה שחלק מהרבנים - שמאוד מעריכים את הרב - לא יקבלו את פסיקתו שמוות מוחי נקרא מוות. הרב חזר וענה לי בדיוק את המילים הקודמות: 'אינני מבין, זאת ההלכה'. מתוך אהבה אל הרב הרגשתי צורך לתאר לו בציוריות רבה איך ייראו ה'פשוטו' בנוסח 'גיועלד-רצח' והתשובה היתה בדיוק כמו קודם באותו טון ובאותו נוסח, 'אינני מבין, זאת ההלכה' (זמין בקישור הבא: www.harav.org/Dmuto/ArticleDetail.asp?ID=738).

קביעת רגע המוות והחובה לתרום אברים

לענ"ד יש להכריע כדעת הגר"מ פיינשטיין והגר"ש גורן, מפני שכיום ברור, שהלב מוסיף ופועם אפילו אחרי הוצאתו מהגוף, או אחרי התזת הראש, ולפיכך ברור שפעילותיו אינן מעידות על חייו של אדם, או של בעל-חיים. לעומת זאת, מות גזע המוח אינו הפיך וממילא יש לקבל את ההגדרה, כי הוא שקול כנגד התזת הראש. זאת ביחוד לאור פשטות הסוגיות שהובאו לעיל (הן מהמשנה באהלות ולא פחות מכך, מהמשנה והגמרא ביומא): בהיעדר הנשימה נקבע מותו של האדם ומיד אחר התזת ראשו הוא מטמא כמת, ואם נפלה עליו מפולת בשבת, הרי אם גילינו שהפסיקה נשימתו שוב אין מחללים עליו את השבת. כאמור לעיל, כך פסקו הרמב"ם והשולחן ערוך וממילא - כיוון שמסקנה זו עולה בקנה אחד עם המקובל בעולם הרפואה - שוב אין לחוש לדיונים בתשובות גדולי האחרונים, שאין מפורש מהם כנגד פשטי הסוגיות ופסק הרמב"ם והשולחן ערוך, שכן מעתה אין בתשובות אלו אלא כדי לערער את הוודאות, אך לא את יכולת ההכרעה.

חובת ההצלה עלידי תרומת אברים

הגמרא בסנהדרין (עג ע"א) דנה בחובת ההצלה מדין "לא תעמוד על דם רעך". במהלך הדיון קובעת הגמרא, כי "לא תעמוד על דם רעך" נבדל מהשבת אבידה ("אבידת גופו") בכך, שהוא מחייב את האדם לטרוח ואף להוציא ממון לשם ההצלה (למשל בשכירת אחרים שיסייעו לו):

מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו תלמוד לומר לא תעמד על דם רעך. והא מהכא נפקא? מהתם נפקא: אבדת גופו מניין - תלמוד לומר והשבתו לו! - אי מהתם הוה אמינא: הני מילי - בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי - אימא לא, קא משמע לן.

חובה זו נפסקה להלכה ברמב"ם (משנה תורה, רוצח ושמירת נפש, פרק א, הלכה יד) ובשולחן ערוך (חושן משפט, סימן תכו, סעיף א), אולם במקרה דגן מתעורר ספק אם היא חלה, שהרי קיומה לאחר מיתה, והמת אינו חייב במצוות, ש"כיון שמת אדם, בטל מן המצוות. והיינו דאמר רבי יוחנן: 'במתים חפשי' (תהלים פח, ו) - כיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצוות" (שבת קנא ע"ב).

הרב שאול ישראלי זצ"ל¹⁸ סבר, כי למרות שזכות התרומה תעמוד לנפטר בלי ספק, אין עליו חובה להסכים לכך מחיים. בניגוד לדבריו נלענ"ד, כי החתימה על כרטיס

18 הרב שאול ישראלי "תרומת איברים מן המת - הסכמת הנפטר ומעמד המשפחה" ספר אסיא ט 373 (התשס"ד).

אדי מחיים היא חלק ממצוות ההצלה. ראינו בגמרא בסנהדרין הנ"ל, כי הטרחה למען ההצלה היא חלק מחובת "לא תעמוד על דם רעך". וכיוון שכל חתימה מחזקת את מודעות הציבור להצלת חיים על-ידי השתלת אברים, הרי שבחתימתו מקיים האדם את ההשתדלות, הנתבעת ממנו מדין "לא תעמוד על דם רעך". החתימה עשויה להשפיע על מכריו של החותם, ויותר מזה, פירושה הוא הצטרפות למהלך הלאומי של המרכז הלאומי להשתלות וכך מקל החותם על יכולת השכנוע הציבורי של ארגון זה (ביצירת נורמה חברתית וכדומה). ממילא החתימה מסייעת כעת, מחיים, להצלות חיים עתידיות. לכן פשוט, שעצם הבעת הנכונות לתרום אברים על-ידי חתימה על כרטיס תורם היא חלק ממעשה המצווה המוטל על החי.

האם יש מצווה לרפא?

אף-על-פי-כן ישאל השואל אם הרפואה בכללה היא חיוב על היכול לסייע, שהרי כל שלמדנו מהגמרא (ברכות ס ע"א) הוא, שמותר לרפא, אך לא שיש חובה בדבר:

תנו רבנן, הנכנס לבית המרחץ... כי נפיק מאי אומר? אמר רב אחא: מודה אני לפניך ה' שהצלתני מן האור. רבי אבהו על לבי בני, אפחית בי בני מתותיה, אתרחיש ליה ניסא קם על עמודא שזיב מאה וחד גברי בחד אבריה, אמר: היינו דרב אחא. דאמר רב אחא: הנכנס להקיז דם אומר: יהי רצון מלפניך ה' אֵלֵהי שיהא עסק זה לי לרפואה ותרפאני, כי אל רופא נאמן אתה ורפואתך אמת, לפי שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו. אמר אביי: לא לימא אינש הכי, דתני דבי רבי ישמעאל: (שמות כא) ורפא ירפא - מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות.

ממילא, האפשרות לרפאות - שכאמור, לכאורה אינה חובה - שמא אין להחיל עליה את דין "לא תעמוד על דם רעך", קל וחומר ריפוי שעיקרו תרומת אברים מחיים, שהרי ה' בלבד הוא ה"רופא כל בשר ומפליא לעשות" ולבני אדם לא ניתנה אלא הרשות לנסות את כוחם בריפוי.

אלא שהמעין יראה, כי הרמב"ן¹⁹ ביאר את דברי התנא דבי ר' ישמעאל, שמה שאמר "ניתנה רשות" היינו לאפוקי מאיסור. וכיוון שאין איסור בדבר ממילא פשוט, שחובה ומצווה על הרופא ועל כל שכמותו לרפאות:

19 תורת האדם, שער המיחוש - ענין הסכנה, פרק ו, ד"ה ומסתברא.

קביעת רגע המוות והחובה לתרום אברים

ומסתברא דהא דאמרינן נתנה תורה רשות לרופא לרפאות... האי רשות רשות דמצוה הוא דמצוה לרפאות ובכלל פקו"נ הוא כדתנן מאכילין אותו ע"פ בקיאים... והואיל ומחללין שבת ברפואות ש"מ בכלל פקוח נפש הן, ופקוח נפש מצוה רבה היא, הזריז בחכמה זו משובח והנשאל מגונה והשואל שופך דמים, וכ"ש המתיאש ואינו עושה. וש"מ כל רופא שיודע בחכמה ומלאכה זו חייב הוא לרפאות, ואם מנע עצמו ה"ז שופך דמים.

...וי"ל כיון שנתנה תורה רשות לרופא לרפאות, ומצוה נמי היא דרמיא רחמנא עליה אין לו לחוש כלום, שאם מתנהג ברפואות כשורה לפי דעתו, אין לו בהן אלא מצוה, דרחמנא פקדי' לרפויי, וליביה אנסיה למטעא...

וכן פסק להלכה ולמעשה בשולחן ערוך (יורה דעה, סימן שלו, סעיף א):

נתנה התורה רשות לרופא לרפאות. ומצוה היא. ובכלל פיקוח נפש הוא. ואם מונע עצמו, הרי זה שופך דמים, ואפילו יש לו מי שירפאנו, שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות...

למצווה לרפא את החולה העלו הראשונים מקורות רבים, גם מדין השבת אבדה כעולה מהסוגיה בסנהדרין (עג ע"א) דלעיל וממילא גם מהלאו בדין זה, ד"לא תוכל להתעלם", וגם מהפסוקים "וחי עמך", "וחי אחיך עמך", "ואהבת לרעך כמוך" ו"אשר יעשה אותם האדם וחי בהם".²⁰

ומצינו בתוספות ר"י החסיד (ברכות ס ע"א, ד"ה מכאן) ובתוספות הרא"ש (שם, ד"ה מכאן), שהביאו בשם ר"י מאורליינש, שמצוות הרפואה נלמדת בין היתר מהפסוק "לא תעמוד על דם רעך" ומפורש כדבריו בגמרא בסנהדרין דלעיל. ונראה שזהו מקור הרמב"ן לקביעתו, שהנמנע מלרפאות "הרי זה שופך דמים" וכיוון שכך פסק בשולחן ערוך, הרי פשוט שמקור זה יוצר חלות דין חמורה ביותר על מצוות ריפוי ופיקוח נפש.

אמנם גבולות החיוב אינם פשוטים כלל ועיקר, שהרי לעיתים, בייחוד בהתפתחות הרפואה, אם נאמר שיש חיוב טוטאלי לרפאות, נבוא להשאיר בחיים חולים סופניים

20 ראה: ספרי, כי תצא, רכג; בבא קמא פא ע"ב; תוספות, סנהדרין עג ע"א, ד"ה תלמוד לומר. וביאר הרמב"ם בפירוש המשניות, נדרים ד, ד, שהשתדלות זו צריכה להיעשות בין היתר בכוח חוכמתו של הרופא: "שחייב הרופא מן הדין לרפאות חולי ישראל והרי הוא בכלל אמרם בפירוש הכתוב והשבתו לו לרבות את גופו שאם ראהו או בד ויכול להצילו הרי זה מצילו בגופו או בממונו או בדיעתו". והשאלות דרב אחאי גאון (שאלתא לח) הביא דין זה מ"וחי אחיך עמך" ומ"וחי בהם" וכן כתב הרמב"ן בפירושו על התורה (ויקרא כה, לו) שהוא מ"וחי אחיך עמך". והוסיף הרמב"ן בתורת האדם, שער המיחוש - ענין הסכנה, דנלמד גם מדין "ואהבת לרעך כמוך".

הסובלים ביותר ממחלתם. ועל אף שגדולי עולם בכל הדורות סברו שאין גבול לחיוב זה, שהרי גם על חיי שעה מחללים שבת ומפקחים את הנפש, אף-על-פי-כן קיימת עדות מהחזון איש, שלעיתים אין חיוב לחבר חולים סופניים למכשירי הנשמה וכדומה.

על אף כל זאת ברור, שכל הדיון דלעיל אינו אלא לגבי יחידים הזקוקים להשתלת אברים, אך בבחינת הכלל, הציבור - פשוט, כי עקרונית יש מצווה וחיוב ברור על הרופא לרפאות וממילא הוא הדין בנדון דידן ביחס לתורם האבר, שאם אין בפעולה זו פגיעה בפתיל חייו חלים עליו מצווה וחיוב לתת יד לרפואה.

חובת הצלה כשהחולה אינו נמצא לפנינו

נקודה נוספת, שיש לדון בה, היא חובת תרומת אברים כאשר אין לפנינו חולה המצפה להשתלה. הגר"ש גורן בספרו²¹ מביא שלוש שיטות בדבר:

א. שיטת הנודע ביהודה והחתם סופר: לדידם, רק כשיש חולה לפנינו יש להתיר ניתוח המת והוצאת אבריו.

ב. לעומתם סובר החזון איש, שאם מדובר במחלה שכיחה הרי גם אם אין חולה לפנינו אין זה פחות מספק פיקוח נפש ועל-כן הותרו איסורים אלו של ניוול המת, של הלנת המת ושל הנאה מהמת.

ג. ומוסיף הגר"ש גורן שיטה שלישית אליבא דידיה: במציאות ממלכתית, לאומית, גדרי פיקוח נפש משתנים ואחריות הרופא אינה מסתיימת במה שלפניו, אלא באפשרויות אשר חלות על הציבור כולו. לכן, אף אם אין חולה לפנינו פשוט שמותר וממילא צריך לשמור אברים בבנק אברים לאומי כך שיהיו מוכנים ומזומנים לעת מצוא.

לענ"ד יש להוסיף על השיטה השלישית, שעצם המושג "לפנינו" אינו כרוך עוד מעיקרו במרחק פיזי, במציאות "הכפר הגלובלי" שאנו חיים בה.

איסור ניוול המת, איסור הנאה ממנו ואיסור הלנתו

לגבי איסורים אלו די להביא את דבריו הפשוטים והחד-משמעיים של הגר"ש גורן בפתחת דבריו בסוגייתנו:

בפתחת הדיון בנושא, עלי להניח שתי אקסיומות שהן תקיפות מבחינת ההלכה.

21 תורת הרפואה, לעיל בה"ש 13, בעמ' 79-81.

א) אין ספק בכך שכל שמדובר בחולה אנוש הזקוק להשתלה של אבר שהנשמה תלויה בו, ורק היא יכולה להציל את חייו, מוגדרת השתלה זו כפקוח נפש הדוחה או מתירה את כל האיסורים הקשורים עם ההשתלה, פרט לאיסור "לא תרצח" של האדם ממנו מוצא האבר להשתלה...

ועל אף שמצינו האוסרים²² אין הם אלא מיעוטא דמיעוטא ואין דבריהם נראים כלל ועיקר כיון שתורתנו תורת חיים וכפי שמלמדנו רב יהודה בשם שמואל: "וחי בהם - ולא שימות בהם" (יומא דף פה ע"ב).

סיכום

חובה לחתום על כרטיס אדי או על כרטיס 'בלבבי'. על-פי תנאי וועדת הרבנות הראשית יש לסמן על גבי כרטיס אדי את האפשרות, שהתרומה תתבצע "רק באישור איש דת לפי בחירת המשפחה". מבחינה חוקית אין אפשרות לתרום ללא הסכמת המשפחה ואילו עליה חלה המצווה לקיים דברי המת. המשפחה תבחר בוודאי רב הבקי בעניין, שיוודא את יישום תנאי הרבנות הראשית ולא תצא תקלה מתחת ידינו.

בשולי הדברים: תרומת אברים ותחיית המתים

לצערי הרב, כנגד חובת תרומת האברים עומדת תפיסה עממית, הסוברת כי תרומת אברים לאחר המוות נוגדת את האמונה בתחיית המתים. אכן, כיום, סיבה מרכזית להימנעות יהודים מלתרום אברים לאחר המוות היא חוסר בהירות באשר לאמונה בתחיית המתים. לפיכך ננסה לבאר בקיצור רב את יסודות האמונה זו, שהם מוסכמים על הכל.

האמונה בתחיית המתים היא יסוד גדול של אמונת ישראל והיא מתוארת בספר דניאל (יב, ב): "ורבים מישני הארץ יקיצו אלה לחיי עולם", ובספר ישעיהו (כו, יט): "יחיו מתוך נבלתי יקומון הקיצו ורננו שכני עפר". לפי אחת הדעות בגמרא, גם "חזון העצמות היבשות" שבספר יחזקאל מתאר את תחיית המתים.²³

על חשיבות האמונה בתחיית המתים אנו למדים מכך, שהיא תוקנה לחתום את ברכת גבורות. גם הרמב"ם ראה באמונה זו יסוד ועיקר ובהקדמתו (בפירוש המשניות) לפרק

22 שו"ת בניין ציון, חלק א, סימנים קע-קעא; שו"ת מנחת יצחק, חלק ה, סימן ח.

23 ראה סנהדרין צב ע"ב.

חלק כתב: "ותחיית המתים יסוד מיסודות תורת משה, אין דתו לא דבקות בדת יהודית למי שלא יאמין זה", ובהמשך דבריו הוא מונה אמונה זו כעיקר הי"ג. גם בהלכות תשובה (משנה תורה, תשובה, פרק ג, הלכה ו) מונה הרמב"ם את הכופרים בתחיית המתים בין אלו שאין להם חלק לעולם הבא, וכן הקדיש לעניין זה את "אגרת תחיית המתים" המפורסמת. אמנם בפרטי תחיית המתים יש מחלוקות בין הרמב"ם לרמב"ן ולחכמי הקבלה, אך על עצם האמונה שתשוב הנפש אל הגוף אין חולק.

האמונה בתחיית המתים היא אמונה בדבר שאינו על דרך הטבע, ובלשון הרמב"ם זו "אמונה במופת". היא שייכת בנשמה ולא בגוף, הכפוף לחוקי הטבע. לכן אין היא כוללת את הרעיון, כי הגוף שלפני המוות יקום, שהרי ברור כי הגוף נרקב באדמה כפי שנאמר בתורה: "כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בראשית ג, יט), וכפי שניתן לראות בעין. יותר מכך, הרמח"ל (דרך ה', חלק א, פרק שלישי - במין האנושי) מסביר כי התפרקות הגוף היא חלק הכרחי של תהליך המוות ותחיית המתים:

...ולא תוכל הנשמה לזכך הגוף אלא אחר שתצא ממנו תחילה וימות הגוף ויפסד ואז יחזור ויבנה בנין חדש... והנה הגוף צריך שיחזור ליסודו ותיפרד הרכבתו ותיפסד צורתו, והואיל והיה מן העפר אליו ישוב, והוא מה שאמר יתברך שמו לאדם: "כי עפר אתה ואל עפר תשוב".

במדרשים מבואר כי הקימה לתחייה אינה תלויה בגוף כולו, אלא רק בעצם קטנה, "לוז" שמה. וכך הוא, למשל, במדרש ויקרא רבה (פרשה יח):

אדרינוס שחיק עצמות שאל את ר' יהושע בר חנניא אמר לו מהיכן הקב"ה מציץ את האדם לעתיד לבא? אמר לו מלוז של שדרה.

על תכונתה המיוחדת של עצם זו, המתקיימת גם כשהגוף מתכלה, ממשיך המדרש (שם) ומספר:

נתנו במים ולא נמחה טחנו בריחים ולא נטחן נתנו באש ולא נשרף נתנו על הסדן והתחיל מכה עליו בפטיש נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא הועיל ממנו כלום.

המשנה ברורה (סימן ש, ס"ק ב) מביא בשם קדמונים, כי עצם זו אינה נהנית אלא מאכילת סעודת מלווה מלכה. בספרות השו"ת²⁴ שימש קיומה של עצם זו כמקור החיוב לקבורת אפר של יהודי, שכן ממנה יחיו המתים אפילו אם גופם נשרף כליל.²⁵

24 ראה: שו"ת ציץ אליעזר, חלק ת, סימן לה; שו"ת יעב"ץ, חלק ב, סימן קסט, ועוד.
25 יש לציין שאמנם על עצם דין קבורת אפר הנשרפים יש רבים החולקים אך אין זה מענייננו, ואכמ"ל.

האם ניתן להעלות על הדעת, שבתחיית המתים לא יקומו יעקב אבינו ויוסף הצדיק שנחנטו במצרים, והרי בחניטה היו מחסרים אברים? האם מתקבל על הדעת, שרבי חנינא בן תרדיון, שנשרף וספר תורה עמו, לא יקום בקץ הימים, הוא וכל הרוגי ושרופי מלכות שבכל הדורות? אלא בוודאי יקומו שלמים ברמ"ח אברים ושס"ה גידים. ברור, שאם ביכולתו של הקב"ה להחיות מתים יש ביכולתו לחדש את האברים שחזרו לעפר.

לאחר שכתבתי דברים אלו, שלח לי מולי בן-ששון, שבעזרת ה' כיוונו לדעת רס"ג. בספרו אמונות ודעות (מהדורת הרב קאפח, המאמר השביעי), הוא שואל, מה יהיה על אלו שמתו ולכאורה התכלה גופם:

ושמא יחשוב עוד ויאמר, ואם אכל אריה את האדם, ואחר כך טבע האריה ואכלוהו הדגים ואכלם אדם, ונשרף אותו אדם ונעשה אפר, מאין יחזיר הבורא את האדם הראשון, האם מן האריה או מן הדגים או מן האדם, והשני האם מן האש או מן האפר. ונדמה לי כי זה ממה שמביא את המאמינים במבוכה, וראיתי להקדים הקדמה לפני שאענה על כך, ואומר, ראוי שנדע שאין בעולם גוף המכלה גוף, ואפילו האש שהיא ממהרת לשרוף אינה אלא מפרידה בין חלקי הדבר ויחזור כל חלק ליסודו, ויהיה החלק העפרי אפר ומאומה אינו כלה, ולא יתכן שיוכל לכלות דבר עד שיאפיסהו כי אם הבורא אשר בראו מן האין, וכיון שדבר זה נכון בלי ספק, הרי כל בעל חי שאכל גוף מסוים אינו מכלה אותו אלא מפריד את חלקיו בלבד.

רס"ג אומר מפורשות, שתחיית המתים תכלול איסוף וחיבור חלקי הגוף שהופרדו.

על כל הנ"ל יש להוסיף גמרא ערוכה (שבת קנב ע"ב) המפורש ממנה כדברינו:

הנהו קפולאי [חופרים]²⁶ דהוו קפלי בארעא דרב נחמן, נחר בהו רב אחאי בר יאשיה [שהיה נקבר שם]. אתו ואמרו ליה לרב נחמן: נחר בן גברא. אתא ואמר ליה: מאן ניהו מר? אמר ליה: אנא אחאי בר יאשיה. אמר ליה: ולא אמר רב מרי: עתידי צדיקי דהוו עפרא? אמר ליה: ומני מרי, דלא ידענא ליה! [ואיני חש לדבריו] - אמר ליה: והא קרא כתיב וישב העפר על הארץ כשהיה? אמר ליה: דאקרייך קהלת לא אקרייך משלי, דכתיב (משלי יד) ורקב עצמות קנאה כל מי שיש לו קנאה בלבו - עצמותיו מרקיבים [ועליו נאמר וישב אל העפר], כל שאין לו קנאה בלבו - אין עצמותיו מרקיבים. גששיה, חזייה דאית ביה מששא. אמר ליה: ליקום מר לגוויה דביתא! [יבא אדוני לבית] - אמר ליה: גליה

26 המובא בסוגריים מרובעים בקטע זה הוא פירוש רש"י.

אדעתך דאפילו נביאי לא קרית דכתיב (יחזקאל לז) וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם [בהעלותי, עד שיעלנו הקדוש ברוך הוא מקברותינו, אין לנו רשות לעלות]. אמר ליה: והכתיב (בראשית ג) כי עפר אתה ואל עפר תשוב! [והאי ליכא למימר ברשעים לחודייהו, דכל קללותיו של אדם הראשון כל דורותיו שוין בהן] - אמר ליה: ההוא - שעה אחת קודם תחיית המתים.

דהיינו, אפילו הצדיקים ואפילו נטולי הקנאה, גופם יירקב וישובו לעפר קודם תחיית המתים.

לאור כל האמור לעיל ברור, שאין כל מקום להימנעות מהצלת חיים בשל גרסה פרימיטיבית של האמונה בתחיית המתים. הצלת נפשות היא מצווה גדולה, שהרי כל המציל נפש אחת כאילו הציל עולם מלא; ובוודאי מי שבמיתתו הציל חיים, וכן המשפחה שקיבלה את ההחלטה לתרום את אברי המת, זכותם רבה ועליהם נאמר "יש קונה עולמו בשעה אחת".